

**ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ՝
(Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին)**

ԱԶԷԶԵԱՆ Հ. Ա. (Սիրիա, ք. Հալեպ)

ԺԹ. դարու վերջին քառորդին՝ հայ համայնքը աշխուժացած է, եւ 1878ին վերանորոգուած է հայոց եկեղեցին, սակայն չէ յաջողած ազգային, կրթական թէ հոգեւոր ամբողջական զարթօնք մը ապրիլ:

Շրջանի գիւղերուն իսլամացումը ընդհանրապէս կապուած է թուրք եւ քիւրտ բռնաւոր աւատապետերու անուան հետ: Ըստ Յակոբ Չոլաքեանի, հարաւի լեռներուն վրայ գտնուող հայեր երբեմն ձուլուած են մելքիթներուն մէջ, ինչպէս՝ Էնկըզէկ (Ընկուզիկ) գիւղը¹: Մինչ Գնիէ գիւղը 1900ական թուականներուն դաւանափոխութեամբ (լատինացում) առյաւէտ լուծուած է, երբ 1909-ին, 677 հոգի հաշուող գիւղի բնակչութեան 677ը կաթոլիկ լատին դարձած են²: Շուտով, 1911-ի մարդահամարին համաձայն գիւղը հաշուած է «120 տուն, 610 անձ»³:

Եագուպիէ, աւանդութեան մը համաձայն, անունը առած է Յակոբ անունով հայ նախահայրէ մը, որ հաստատուած էր տեղւոյն բլուրին վրայ: Գիւղը առաջին անգամ յիշատակուած է 1862ին, բայց մինչ այդ 1852-ին Եագուպիէի քահանան՝ Գրիգոր քինյ. Շահպազեան, արդէն երկու թեկնածուներ Սիս տարած էր եւ Գնիէ ու Ղնեմիէ գիւղերուն համար զանոնք քահանայ ձեռնադրել տուած էր:

1870-ական թուականներուն, լատին քարոզչութիւնը յայտնուած է Եագուպիէի մէջ, հանդիպակաց Գնիէ գիւղէն թափանցելով: Տեղւոյն հայութիւնը թէեւ ընդդիմացած է, նոյնիսկ փորձած է փրկել Գնիէ գիւղն ալ, սակայն լատիններ յաջողած են երկու գիւղերուն յարաբերութեանց մէջ աստելութիւն սերմանել, Եագուպիէի մէջ քանի մը ընտանիքներ լատինացած են եւ 1905ին թէեւ առկայ եղած են միայն հինգ լատին ընտանիքներ, բայց անոնք արդէն ունեցած են իրենց վարդապետը եւ նորաշէն եկեղեցի մը: Տարի մը վերջ, 1906ին, Բերիոյ Թեմի թղթակիցը շահեկան տեղեկութիւններ տուած է գիւղին մասին⁴:

¹ **Չոլաքեան Յակոբ**, Քեսապ, 1:29:

² **Չոլաքեան Յակոբ**, նշուած աշխ., էջ 102: Գնիէ գիւղին մասին, նաեւ տե՛ս **Երեցեան**, Բժիշկ Աբրահամ, Եագուպիէն Երէկ եւ Այսօր, էջ 32: Սիրումեան, Արտաւազդ Արք., Պատմութիւն Հալեպի Հայոց (1355-1908), 3:856:

³ ՀԱԱ, ֆոնտ թիւ 1421, ցուցակ թիւ 1, գործ թիւ 98, Ոսկերիչեան, Մովսէս Վարդ., Լատոլիկէի եւ Անտիոքի եւ Ճըսիբի ..., էջ 288:

⁴ «Ունի 130 տուն բնակիչ, ամբողջ հայ: Ունի երկու եկեղեցի՝ Ս. Թորոս եւ Ս. Աննա, երկուքն ալ քարաշէն: Երկու վարժարան, աշակերտաց թիւը տարւոյն եղանակներուն համեմատ կ'աւելնայ կամ կը պակսի: Ունի տեղացի երկու քահանայ՝ Տ. Գրիգոր Գրիգորեան, ձեռնադրուած հանգուցեալ Տ. Կիրակոս Փէքմէզճեանէ եւ Տ. Թադէոս Յերահեան, ձեռնադրուած հանգուցեալ Սահակ Եպիս. Սահակեանէ: Գիւղի լեզուն արաբերէն է, քահանայք իսկ հայերէն չեն հասկնար, այլ բերանացի գոց ըրած են եկեղեցական ասացուածքներ, հազիւ կրնան կարդալ կրօնական մատեանք»: «Արեւելեան Մամուլ», 36րդ Տարի, թիւ 49, 29 Նոյեմբեր 1906, Թղթակից Բերիոյ, «Կիլիկեան Մոռցուած Անկիւններ», էջ 1201:

Ի. դարու սկիզբը, գիւղին մեծ գերդաստանէն Մսթըրիի գերդաստանի մեծաւոր՝ Իպրահիմ Մուսայի միջոցներով Եագուպիէի մէջ կանգնած են քանի մը կառոյցներ: Անոնցմէ եղած է Մալահ Չորին նայող ձիթաստաններուն մէջ շինուած՝ «Շէյխ Աբրիկ» աղբիւրը, կառուցուած է 14 Օգոստոս, 1903ին, ունի արաբերէն արձանագրութիւն մը: Եագուպիէի հին կառոյցներէն է Ս. Թէոդորոս եկեղեցին, ծանօթ է նաեւ Ս. Թորոս անունով, շրջափակին մէջ եղած է գիւղին գերեզմանատունը, 1954ին Ս. Հռիփսիմէ նոր եկեղեցոյ շինութենէն ետք, հին եկեղեցին քանդուած է եւ պահուած է միայն խորանը, ուր արձանագրուած «1770» թուականը կը յուշէ Ս. Թէոդորոս եկեղեցոյ հնութիւնը:

Եագուպիէի նշանաւոր եկեղեցին է Ս. Աննա ուխտավայրը: Ծանօթ է նաեւ Ս. Գեորգ անունով: Կը կարծուի թէ՛ կառուցուած է 1872ին⁵: Ուխտավայրը 1909ի աղէտէն ետք, Իպրահիմ Մուսայի ջանքերով՝ 1914ին վերաշինուած է: Վերոյիշեալ աղետը թէւ արինահեղ չէ եղած, սակայն հայկական այս գիւղին առաջին իրաւ աղետը նկատուած է⁶:

Եագուպիէ, որ Հարեմէն՝ Ճսրը Շըղուր տարածուած հայկական գաղութէն առ այսօր հայօրէն գոյատեւող յիշատակ մըն է, 1911ին հաշուած է «152 տուն, 691 անձ»⁷:

Ամանոսեան լեռներու հարաւային ստորոտը՝ Մուսա Լերան կամ Սուէտիոյ գաւառակին մեծ գիւղերը՝ Եօղուն-Օլուք, Խտըրպէկ, Հաճի Հապիպլի, Քապուպիէ, Պիթիաս, Վագըք, ինչպէս նաեւ գիւղակները՝ Վերի Ագուր, Վարի Ագուր, Չավլիէ, Մաղարճըգ, Սուլթումու, կազմաւորուած են ԺԹ. դարու սկիզբը: Ի դէպ, Մուսա Լերան կեդրոնական եւ մեծագոյն գիւղին՝ Եօղուն-Օլուքի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ խորանին ձախ պատին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը գտնուած է. «*Եօղուն-Օլուքի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցին կառուցուած է Միմոն կաթողիկոսի և 1633-46 և օրով, ի թուին հայոց ՌՁԴ-1084 եւ ի թուին Քրիստոսի 1634-ին: Նորոգուած է ի թուին Հայոց ՌՄԿԱ և 1261 և ի թուին Քրիստոսի 1812-ին*»⁸: Ըստ 1911ի մարդահամարին, Մուսա Լերան բոլոր գիւղերը հաշուած են 1339 տուն, 6283 անձ⁹:

⁵ **Երեցեան**, Բժիշկ Աբրահամ, նշուած աշխ., էջ 60-71: «Գեղարդ», Բ. Հատոր, 1976-1978, Երեցեան, Տոքթ. Աբրահամ, «Եագուպիէ ...», էջ 368: Տե՛ս Եագուպիէի Ս. Աննա Հրաշագործ Ուխտավայր Մատուռը, Հրատարակութիւն՝ Բերիոյ Հայոց Թեմի Կրօնա- կան Ժողովի, Դ. տպագրութիւն (վերամշակուած), «Ուխտ Մատենաշար», թիւ 9, Հալէպ, 2007:

⁶ **Երեցեան**, Բժիշկ Աբրահամ, նշուած աշխ., էջ 53:

⁷ ՀԱԱ, ֆոնտ թիւ 1421, ցուցակ թիւ 1, գործ թիւ 98, **Ոսկերիչեան**, Մովսէս Վարդ., Լաւողիկէի եւ Անտիոքի եւ Ճըսիբի ..., էջ 288, Տոմար՝ էջ 145-158: Տե՛ս **Երեցեան**, Բժիշկ Աբրահամ, նշուած աշխ., էջ 9-13:

⁸ **Գուշագճեան Մարտիրոս**, նշուած աշխ., էջ 45: Գուշագճեան Մարտիրոս եւ Մատուռեան Պօղոս, Յուշամատեն Մուսա Լերան, էջ 69-109:

⁹ ՀԱԱ, ֆոնտ թիւ 1421, ցուցակ թիւ 1, գործ թիւ 98 Ոսկերիչեան Մովսէս Վարդ., Լաւողիկէի եւ Անտիոքի եւ Ճըսիբի ..., էջ 288, Տոմար՝ էջ 185-195, 196-219, 220-238, 239-264:

1. Մինչ այդ, 1906ին Բերիոյ Թղթակիցը տեղեկագրած է թէ՛ Մուսա Լերան վեց գիւղերուն հայ ազգաբնակչութիւնը հաշուած է 830 տուն: Տե՛ս «Արեւելեան Մամուլ», 36րդ Տարի, թիւ 50, 6 Դեկտեմբեր 1906, Թղթակից Բերիոյ, «Կիլիկեան Մոռցուած Անկիւններ», էջ 1232-1233:

2. Իսկ 1910ին, «Աւետարներ» շաբաթաթերթի թղթակիցը տեղեկագրած է թէ՛ հայ ազգաբնակչութիւնը հաշուած է 1305 տուն: Տե՛ս «Աւետարներ», Հատոր ԿԳ., 24 Սեպտեմբեր 1910, թիւ 39, Թղթակից, «Ճեպլէ Ի Մուսայի Հայաբնակ Գիւղերը», էջ 914-915, 1 Հոկտեմբեր 1910, թիւ 40, էջ 944: Ըստ վերոյիշեալ տուեալներուն, հայ ազգաբնակչութեան թիւը զգալի աճ արձանագրած է, սակայն

Մուսալեռցիք մերժած են ենթարկուիլ 1915 թուականի բռնագաղթի հրահանգներուն, մղելով քառասուն օրերու իրենց պատմական հերոսամարտը: Փրկուած են ֆրանսական ռազմանաւերու կողմէ եւ փոխադրուած են Փոր-Սայիտ (Եգիպտոս): Պատերազմէն ետք դարձեալ վերադարձած են, սակայն 1939ին զանգուածային կերպով գաւառակը հայութենէ պարպուած է: Այսօր կը գոյատեւէ միայն Վազըֆ գիւղը: Նշելի է թէ՛ 1909ի կոտորածները ծանր կորուստներ պատճառած են Մուսա Լերան հայկական գաղթօճախին:

Քեսապի պարագային, լեզուաբանական քննարկումներէ մեկնելով, տեղւոյն հայութիւնը նկատուած է երկար դարեր Անտիոքի շրջանին մէջ համատեղ ապրած հայերու բեկորները, որոնք գլխաւորաբար Է.-ԺԲ. դարերուն կատարուած հայ հոծ գաղթականութեան մնացորդացը եղած են: Արդարեւ, մեկուքեան արշաւանքներուն եւ օսմանեան տիրապետութեան առաջին շրջանին՝ ԺԳ.-ԺԷ. դարեր, հայ, յոյն եւ ասորի գիւղեր ի սպառ վերացած են ջարդերու, բռնի տեղահանութիւններու, թրքացումի հետեւանքով: Հայոց կալուածները բռնագրաւուած են թուրք եւ քիւրտ աւատապետերու կողմէ: Միայն Քեսապի շրջանին շուրջ գտնուող բազմաթիւ այլազգի գիւղերու եւ վայրերու անուններն ու անոնց հետ կապուած զրոյցները՝ այդ հին բնակչութեան գոյութեան լաւագոյն ապացոյցներն են, ինչպէս՝ Օրտու, որ կը նշանակէ բանակ, Գարաքիլիսէ՝ որ կը նշանակէ սեւ եկեղեցի, Քէշիշ՝ որ կը նշանակէ քահանայ, Ֆանկ՝ որ կը նշանակէ վանք, եւ այլն:

Քրիստոնէայ մնացորդացը ինքզինք պաշտպանելու համար աստիճանաբար փոքր համախմբումներ կազմած է: Անոնց այս տեղաշարժը շարունակուած է օսմանեան իշխանութեան ամբողջ շրջանին, եւ այսպէս է որ կազմուած է Քեսապի հայկական գաղթօճախը, երբ Կասիոս Լերան հարաւ-արեւմտեան խիստ լեռնային ու մեկուսի դիրքը ապահով ապաստան մը դարձած է այդ հայերուն համար: Քեսապի հայկական գաղթօճախի կազմաւորման մասին փոխանցուած են նաեւ հետաքրքիր աւանդոյթներ եւ այլն¹⁰:

Քեսապի եւ շրջակայ գիւղերուն կազմաւորումը, որ տեղի ունեցած է ԺԶ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը, 1911ի մարդահամարին համաձայն Քեսապը հաշուած է՝ «541 տուն, 2786 անձ»¹¹, Գարատուրանը՝ «236

«Աւետաբեր»-ի թղթակիցը նկարագրած է համատարած թշուառութիւնը, առաւելաբար որպէս արդիւնք 1909 թուականի աղէտին եւ տիրող անապահով վիճակին:

¹⁰ **Չոլաքեան Յակոբ**, Քեսապ, 1:32-37: **Աբէլեան, Ա. Ս.**, նշուած աշխ., էջ 25-29: «Մուրիահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, 1925, [անստորագիր], «Քէսապ», էջ 223-224:3)

¹¹ ՀԱԱ, ֆոնտ թիւ 1421, ցուցակ թիւ 1, գործ թիւ 98, **Ոսկերիչեան Մովսէս Վարդ.**, Լաւողիկէի եւ Անտիոքի եւ Ճըսիբի ..., էջ 288, Տումար՝ էջ 8-78:

տուն, 1286 անձ»¹², Քեօրքիւնէն՝ «67 տուն, 342 անձ»¹³, Չինարճըզը՝ «37 տուն, 177 անձ»¹⁴, Տիւզաղաճը՝ «23 տուն, 113 անձ»¹⁵, Էսկիւրէնը՝ «33 տուն, 179 անձ»¹⁶, Էքիւզ Օլուրը՝ «59 տուն, 312 անձ»¹⁷, Սեւ Աղբիւրը (Քայաճըզ)՝ «71 տուն, 435 անձ»¹⁸:

Հայկական Քեսապը 1915ի Մեծ Եղեռնի օրերուն ենթարկուած է բռնագաղթի, մինչ այդ ճաշակած է նաեւ 1909ի կոտորածները: Այսուհանդերձ, իբրեւ հայաբնակ աւան, շրջակայքի հայկական գիւղերովը՝ առ այսօր հայօրէն կը գոյատեւէ իր եկեղեցիներով, դպրոցներով եւ մշակութային կեդրոններով:

Սուրիոյ հարաւային շրջաններէն Դամասկոսի պարագային, բացայայտ է թէ՛ քաղաքը երբեմնի փառքը վերագտած էր Օմայեան խալիֆայութեան շրջանին (661-750թթ.), երբ դարձած էր ընդարձակածաւալ պետութեան մայրաքաղաքը: Նոյն շրջանին է, որ հայ-սուրիական (կամ հայ-արաբական) յարաբերութիւնները արձանագրած էին նոր որակ, եւ այդ շրջագիծէն ներս նկատի առնելով արաբներուն կողմէ իրականացած մեծաթիւ գերեվարութիւններն ու պատանդներու դէպքերը, որոնք փոխադրուած էին Դամասկոս, Է. դարու կիսուն այդտեղ գոյաւորուած էր մնայուն հայ համայնք մը, եւ առաջին անգամ յիշուած էր Ս. Բարսեղ Եպիսկոպոսի ճառերէն մէկուն թարգմանութեան մէջ¹⁹: Արդարեւ, Ստեփանոս կրօնաւորի եւ Եզեկելի կողմէ 1285ին գրուած ձեռագրին այս յիշատակարանը, կը հաստատէր թէ՛ Է. դարուն Դամասկոսի հայ համայնքը ոչ միայն

¹² Նոյն, Տումար՝ էջ 79-109:

¹³ Նոյն, Տումար՝ էջ 110-116:

¹⁴ Նոյն, Տումար՝ էջ 117-120:

¹⁵ Նոյն, Տումար՝ էջ 125-127:

¹⁶ Նոյն, Տումար՝ էջ 121-124:

¹⁷ Նոյն, Տումար՝ էջ 128-134:

¹⁸ Նոյն, Տումար՝ էջ 135-144:

1. Մինչ այդ, ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն, Լաթաքիոյ մասին կատարուած թղթակցութեան մէջ, տեղւոյն հոգեւոր տեսուչ Ջաքարիա Վարդապետ տեղեկագրած է թէ՛ 1866ին, Քեսապի մէջ գոյութիւն ունեցած են 300 հայ ընտանիքներ, շրջակայքի գիւղերուն մէջ՝ աւելի քան 50 տուն հայութիւն, որոնք «յետին աստիճանի խեղճութեան մէջ» եղած են: Տե՛ս «Միօն», Ա. Տարի, 1866, թիւ 10, 1 Հոկտեմբեր, [անստորագիր], «Թղթակցութիւն Լաթաքիոյ», էջ 150-154:

2. ա) Իսկ Բ. դարու սկիզբը, 1906ին Բերիոյ թղթակիցը տեղեկագրած է թէ՛ Քեսապի բնակչութիւնը հաշուած է 800 տուն հայ (450ը Հայ Առաք., 325ը Հայ Բողոքական, 30ը Հայ Կաթողիկէ), եւ շրջակայքի գիւղերուն հայ ազգաբնակչութիւնը՝ 193 տուն, հայ բողոքականներուն եւ հայ կաթողիկէներու կողքին: Տե՛ս «Արեւելեան Մամուլ», 36րդ Տարի, թիւ 50, 6 Դեկտեմբեր 1906, Թղթակից Բերիոյ, «Կիլիկեան Մոռցուած Անկիւններ», էջ 1229-1231:

բ) Նոյն թղթակիցը արձանագրած է թէ՛ Քեսապի եւ շրջակայքի Հայ Առաքելական համայնքի կրթական ու կրօնական վիճակը բաւական յուսահատեցուցիչ եղած է: Նոյն, էջ 1253-1256:

¹⁹ Արդարեւ, Քրիստոսի Օննդեան ճառին թարգմանութենէն ետք, հետեւեալ ծանօթութիւնը տրուած է. «Դաւիթ թարգման Տաւրանացի զճառս զայս յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հա[յ] բարբառ ի Դամասկացոց քաղաքին հրամանաւ Համագասպս կորապատոյի Մամիկոնէից տեստն եւ եղիցի արհնութեան տեստն ի վերայ նոցին»: Տե՛ս **Յովսէփեանց Գարեգին Ա. Կաթողիկոս**, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. Հատոր (Ե. Դարից Մինչեւ 1250 թ.), էջ 47:

ընդգրկած էր զինուորական եւ բարձրաստիճան տարրեր, այլ նաեւ մտաւորականներ:

Բարգաւաճ շրջանէ մը ետք, Ապպասեան խալիֆայութեան մէջ (750-1258 թթ.)՝ Սուրիա դարձած էր սոսկ նահանգ մը: Ջուզահեռաբար Դամասկոս վերածուած էր նահանգային մայրաքաղաքի մը²⁰: Ապպասեաններու օրօք, հայ-արաբական յարաբերութիւններուն իբրեւ արդիւնք, հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի մէջ հայեր Ը. դարուն կազմած էին բաւական մեծ թիւ մը²¹, բայց հաստատապէս կարելի չէ նոյնը ըսել Դամասկոսի համար: Պատմականօրէն յստակ չէ թէ՛ Է. դարուն կազմաւորուած հայ համայնքը՝ յաջողա՞ծ էր իր գոյութիւնը պահել յետագայ շրջաններուն եւս: Թէեւ հայազգի իշխան Եահիա Ապու Ալ Հասան Ալի Իպն Եահիա Ալ Արմանի (841-861 թթ.), որ ղեկավար դիրքերու տիրացած էր Ապպասեան պետութեան մէջ, երկու անգամներ նշանակուած էր Եգիպտոսի կառավարիչ (841-843, 847-848 թթ.), յետոյ Սուրիոյ եւ 862 թուին՝ Հայաստանի կառավարիչ²²:

Անհրաժեշտ է նկատի առնել այլ հանգամանք մը եւս: Ապպասեան խալիֆայութեան համար, արտաքին վաճառականութիւնը հանդիսացած էր անոր արտաքին քաղաքականութեան հիմնական մարզերէն մէկը, երբ արաբական պետութիւնը իշխած էր արեւելքը՝ արեւմուտքին հետ կապող գլխաւոր ճանապարհներուն, ուր Հայաստանի քաղաքները ընդգրկուած էին այդ շարժումին մէջ: Եւ դեռ, Սուրիոյ եւ Միջագետքի քաղաքները միջազգային առեւտուրի հանգուցակէտեր դարձած էին, որոնց հետ Հայաստանի քաղաքները կապուած էին շարք մը ճանապարհներով, իսկ Հայաստան՝ Սուրիոյ հետ կապուած էր տարանցիկ առեւտուրի հարաւային ուղեգիծով: Ահաւասիկ այդ ընդհանուր շրջագիծէն ներս, Դամասկոսի առեւտրական կեանքը մեծապէս աշխուժացած էր, մանաւանդ որ դէպի Մէքքէ իրականացած ուխտագնացութիւններուն համար, դարձած էր երթուդարձի մնայուն կայան մը, ներքին վաճառականութեան շարք մը կարելուր ճանապարհներու հանգուցակէտը ներկայացնելով միատեղ: Հետեւաբար, հայերու երթեւեկը դէպի Դամասկոս բացարձակապէս չէ բացառուած, սակայն կազմակերպուած հայ գաղութի մը յիշատակութիւնը չէ եղած՝ մնայուն շարունակականութեամբ մը: Ի դէպ, ԺԱ. դարուն վաճառաշահ Անտիոքի կողքին, հայեր գտնուած են Դամասկոսի, Հոմսի, Թրիփոլիի, Սուրիի, Սայտայի եւ Պէյրութի մէջ²³:

²⁰ Միայն Հարուն Ալ Րաշիտ խալիֆայի օրօք (786-806 թթ.), երբ Սուրիոյ վարչական եւ էլեւմտական եօթ բաժանումներուն վրայ աւելցած է ութերորդ մայրաքաղաքներու շրջանը, անոր բոլորակէն ներս վերաշէշտուած է Դամասկոսի պատմական կշիռը:

²¹ Այս մասին վկայած է ԺԱ. դարու ասորի ժամանակագիր եւ Ամիդի մետրոպոլիտ՝ Դեոնիսիոս Եագուպ Պար Սալիպի († 1173 թ.): Տե՛ս **Միւրմէեան Արտաւազդ Արք.**, նշուած աշխ., 3:3-4:

²² **Յովհաննէս Գաթողիկոս Դրասխանակերտցի**, Հայոց Պատմութիւն, էջ 137: **Օրմանեան Մաղաքիա Արք.**, նշուած աշխ., 1:962-963:

– المقريزي، الخطط المقرية، 321:1، ابن تعزي بردي الأتابكي، النجوم الزاهرة، 279-278، 255-245:2

²³ **Աթիկեան Յակոբ**, Համառօտ Պատմութիւն Հայ Գաղթավայրերու, էջ 58:

Մինչ այդ, Ժ. դարու երկրորդ կիսուն, 969 թուին, Եգիպտոսի Ֆաթիմեանները տիրած են Սուրիոյ (969-1171 թթ.)²⁴: Անոնց տիրապետութիւնը Դամասկոսի համար յատկանշուած էր անապահովութեամբ, պետական շրջանակներու ապականութեամբ, անապատի վաչկատուն ցեղերուն հետ հակամարտութիւններով, որոնց գագաթնակէտը հանդիսացած էր «Ալ Ումաուի» մզկիթին հրկիզումը (1068 թ.), մինչեւ որ քաղաքը յանձնուած էր թուրք-սելճուքներուն: Միակ ուշագրաւ երեւոյթը այն եղած էր թէ՛ 1067ին, Դամասկոսի կառավարիչ կարգուած էր հայազգի Պատէտտին Ալ Ճամալի, Ֆաթիմեան Ալ Մուսթանսէր խալիֆայի (1036-1094 թթ.) կողմէ²⁵:

Այնուհետեւ, ԺԱ. դարը նշանակած էր նոր հանգրուան մը, երբ Կեդրոնական Ասիոյ բեմահարթակին վրայ երեւցած էին՝ նախ թուրք-սելճուքները (1064-1220 թթ.), եւ յետոյ մոնկոլ-թաթարները (1220- 1468 թթ.): Վերոյիշեալ առաջին շրջանին, 1154ին Դամասկոս գրաւուած էր Նուրէտտին Մահմուտ Իպն Ալ Ջանգիի կողմէ (1146-1174 թթ.): Անոր օրօք քաղաքը բոլորած էր բարգաւաճ եւ բարօք շրջան մը, որ շրջադարձային եղած էր նախորդ շրջաններուն հետ համեմատաբար²⁶: Ի դէպ, թուրք-սելճուքներու կողմէ ստեղծուած բարդ իրադրութեան հակադրութիւնը հանդիսացած էր Խաչակիրներու արշաւանքները դէպի Արեւելք (1096-1270 թթ.): Խաչակիրներու օրօք, բացի Անտիոքի շրջանէն հաւա-

²⁴ 1. Ֆաթիմեաններու օրօք, 973-992 տարիներուն, հայկական զանգուածային երկրորդ գաղթ մը իրականացած է, եւ գաղթական հայեր տարածուած են երկրին արեւմտեան շրջանները: Տե՛ս, **Օրմանեան Մաղաքիա Արք.**, նշուած աշխ., 1:1136-1137:

2. Մինչ այդ, 969ին, Ֆաթիմեաններու կողմէ Սուրիոյ գրաւումով, հայկական գաղթեր ուղղուած են Եգիպտոս Լիբանանի ճամբով:

– عزازيان، المهندس هوري، نبذة تاريخية موجزة عن الجاليات الأرمنية في البلاد العربية، ص ص 47-48.

²⁵ Ան հանդիսացած է Եգիպտոսի Ֆաթիմեան պետութեան ամենէն տիրական դէմքերէն մին, որ իբրեւ «Ամիր Ալ Ճըլուշ»՝ ամբողջ քսան տարիներ Եգիպտոսը կառավարած է բացարձակ իշխանութեամբ: Այս մասին միահամուռ վկայած են հայ, արաբ թէ օտար պատմիչներ, նկատի առնելով հանդերձ որ դաւանափոխութեան հարց մը գոյութիւն կրնայ ունենալ: Պատրէտտին Ալ Ճամալի եւ զաւակը՝ Ալ Աֆտալ Շահընշահ, վճռական դեր ունեցած են նաեւ Պաղեստինի մէջ: Տե՛ս **Ալիշան Ղեւոնդ Հ.**, Շնորհալի եւ Պարագայ Իւր, էջ 167-169: Աբուսահլ Հայ, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ եւ Վանորէից Եգիպտոսի [Թրգմ. Հ. Ղեւոնդ Ալիշան], էջ 15-16: Սուֆեան, Յակոբ, Եգիպտոսի հայ Մեմլուքներն ու Իշխանները Ֆաթիմեան Շրջանին, էջ 26-52: Մարլեան, Գէորգ, Ականաւոր Հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 28-32, 40, 57-58, 61-63, 96-98, 101-102: Տեր Միքայէլեան, Նուպար Գ., Եգիպտոսի Գաղութը 10-15րդ Դարերում, էջ 79-83, 111-135: **Ալպոյաճեան Արշակ**, Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի Նահանգը եւ Հայերը, էջ 19-35: Lane-Pool, Stanley, 1) *A History of Egypt in The Middle Ages*, pp. 117, 131, 150-154, 161-165, 167-168, 172-173, 175-178, 196. 2) *The Art of The Sarcens in Egypt*, pp. 19, 65, 226. *Precis de L'Histoire D'Egypte*, Weit, Gaston, *L'Egypte Musulmane De La Cõnguète Arab à La Cõnguète Ottomane*, 2:158-159, 179, 186-192.

– المقرزي، الخطط المقرزية، 357:1، 382-379، 438، 12:2، 17، 95، 139-138، 443، 461. ابن خلكان،
وفيات الأعيان، 1:221-222. أبو الفداء، المختصر في أخبار البشر، 2:205، 3:5-6. ابن العبري، تاريخ مختصر الدول،
ص 196. ابن الوردي، تنمة المختصر في أخبار البشر، 2:14. المناوي، د. محمد حمدي، الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي،
ص ص 39-40، 77، 91، 128، 149، 163، 272. حسن، د. حسن إبراهيم، تاريخ الدولة الفاطمية، ص ص 168،
172، 177-178، 180، 186-188، 192، 213-215، 244، 246، 255، 267، 301، 313-314،
382-380، 451-450، 533-543.

²⁶ Մանրամասնութեանց համար, տե՛ս,

– ديوجورج، جيرار، دمشق من عصور ما قبل التاريخ إلى الدولة المملوكية، ص ص 151-151.

նական է որ հայեր գտնուած են Հալէպի, Հիերապոլիսի (Մունպուճի), սուրիական նաւահանգիստներու տարածքին, բայց Դամասկոսի մասին հաստատապէս յիշատակութիւններ չկան:

Աւելի վերջ, մոնկոլ-թաթարական արշաւանքներու ընթացքին, Հուլադու Խան (1256-1265 թթ.), իր դաշնակցին՝ հայոց Հեթում Ա. թագաւորի (1226-1270 թթ.) հետ, գրաւած են Սուրիոյ հիւսիս-արեւմտեան շրջանները, Դամասկոսն ու Երուսաղէմը եւ 1257 թուին մտած են Քարաք, Սալաթ եւ պաղեստինեան այլ քաղաքներ: Նոյնպէս, հայկական ձեռագրական տուեալներով հաստատուած է հայոց Հեթում Բ. թագաւորի (1289-1293, 1299-1305 թթ.) երթեւեկը Դամասկոս՝ զինուորական նպատակներով²⁷, եւ հաւանական կրնայ ըլլալ հայ տարրի մը ներկայութիւնը այդտեղ: Մինչ այդ, 1260 թուին Դամասկոս գրաւուած է Եգիպտոսի մեմլուքներուն կողմէ, որոնք Այն Ճալութի ճակամարտին (1303թ.), պարտութեան մատնած էին մոնկոլ-թաթարները: Անոնց օրօք, Դամասկոս զարգացում արձանագրած է մանաւանդ վաճառականական եւ տնտեսական առումներով, մինչեւ ԺԵ դարու կեսերը, երբ տնտեսական սուր տագնապ մը տիրած է Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի մէջ: Այսուհանդերձ, ուշագրաւ է թէ՛ 1445 թուին, Առաքել Վարդապետի կողմէ Երկայն Ընկուզիք վանքին մէջ ընդօրինակուած ձեռագիր Յայսմաւորք մը²⁸, նոյնինքն Առաքել Վարդապետին եւ Արեւշահ Աղայի կողմէ, Դամասկոսի մէջ նուէր տրուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքին, Աբրահամ Եպիսկոպոսին միջոցաւ: Հետեւաբար, մեմլուքեան շրջանին, նախ 1285ին Դամասկոսի մէջ գրուած ձեռագիր մատեանը եւ յետոյ վերոյիշեալ Յայսմաւորքը, կը յուշեն Դամասկոսի մէջ հայերու ներկայութեան մասին: Նոյնիսկ, կը կարծուի թէ՛ հայոց Ս. Սարգիս նախնական վանքը գոյութիւն ունեցած է 1400 թուականներու սկիզբը եւ միաժամանակ հայ ուխտաւորներուն համար ներկայացուցած է հոգեւոր-իջեւան մը, բացայայտելով Դամասկոսի հայերուն յարաբերութիւնները Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հետ, որ փոխադարձաբար որպէս երուսաղիմապատկան կալուած, շնորհած էր իր հովանաւորութիւնն ու ուշադրութիւնը²⁹:

²⁷ **Յովսէփեանց Գարեգին Ա. Կաթողիկոս**, նշուած աշ., 1: 530:

1. Մոնկոլ-թաթարական արշաւանքներուն պատճառած մեծ աւերին ու աւարին մասին յիշատակուած է 1244 թուականի ձեռագիրի մը Սկզբնագրին մէջ: **Յովսէփեանց, Գարեգին Ա. Կաթողիկոս**, նշուած աշխ., 1:962:

2. Հայոց Հեթում Բ. թագաւոր, միանալով մոնկոլ-թաթարներու Ղազան Խանին (1295-1304 թթ.)՝ Անտիոքը փրկելու փորձ մը կատարած են: Հայ-մոնկոլական բանակները միասնաբար կռուած են մեմլուքներուն դէմ, սակայն պարտուած են Այն Ճալութի ճակատամարտին (1303 թ.):

²⁸ Սոյն Յայսմաւորքը ունի երկու յիշատակարաններ, տե՛ս **Աղաւնուհի Մկրտիչ Եպիսկոպոս**, նշուած աշխ., էջ 28: **Խաչիկեան Լեւոն Ս.**, նշուած աշխ., 1: 1444-1445:

²⁹ «Հասկ», Ժ. Տարի, 2001-2006, **Ազեզեան Հուրի**, Դամասկոսի Հայ Գաղութին Մասին, էջ 344, 354-358:

1. Դամասկոսի հայ գաղութին մասին, նաեւ տե՛ս Սուրիահայ Տարեցոյց, Բ. Տարի, 1925, [անստորագիր], Վիճակագրական Ծանօթութիւններ Դամասկոսի Անցեալի եւ Ներկայի Մասին, էջ 246-257: Սիւրիահայ Տարեգիրք, Ա. Տարի, 1929, **Քեմհաճեան Սուրէն Վրդ.**, Դամասկոսի Հայոց Ս. Սարգիս Վանքը եւ Հին ու Նոր Գաղութը, էջ 218-223:

2. Ըստ **Աշոտ Աբրահամեանի**, ԺԵ դարու սկիզբը, երբ Թիմուր-Լենկ գրաւած է Հալէպն ու Դամասկոսը, վերադարձի ճամբուն վրայ մեծ թիւով գերիներ տարած է դէպի արեւելք, ուր գտնուած են հայեր, իսկ 1445ին Դամասկոսի մէջ գրչագրուած ձեռագիրները կը յուշեն թէ՛ հայոց Ս. Սարգիս Վանքը հիմնուած էր այդ օրերուն, պայմանաւորուած՝ քաղաքին մէջ կազմակերպուած հայ գաղութի մը գոյութեամբ: Տե՛ս **Աբրահամեան Աշոտ Գ.**, նշուած աշխ., 2:17:

Ուրեմն, ԺԶ. դարու սկիզբը, 1516 թուին օսմանցիք երբ գրաւած են Դամասկոսը, մեծ հաւանականութեամբ արդէն գոյութիւն ունէր փոքրաթիւ հայ գաղութ մը:

Սուրիոյ վրայ օսմանեան տիրապետութեան շրջանին (1516-1918 թթ.) մասին առկայ է բաւական հարուստ գրականութիւն, մասնաւորաբար երբ Դամասկոս դարձած էր պատմա-աշխարհագրական Սուրիոյ («Պիլատ Ուլ Շամ»)՝ Սուրիոյ վիլայէթին կեդրոնը եւ ապրած է ներքին թէ արտաքին վաճառականութեան մէջ մեծ վերելք մը, ուր յատկանշական դեր ունեցած են տեղւոյն քրիստոնէաները: Արտակարգօրէն շահաւէտ եղած են դէպի Մէքքէ իրականացած իսլամական ուխտագնացութիւններն ու կարաւանային առեւտուրի հասոյթները, նաեւ քաղաքին դիրքին ապահովութեան պատճառով, սակայն ԺԷ. դարու հայ համայնքին մասին յստակ տեղեկութիւններ չեն փոխանցուած:

ԺԸ. դարուն, Դամասկոսի հայ համայնքը զարգացած է: Երբ օսմանեան զօրքերը 1725ին ներխուժած են Արեւմտեան Հայաստան եւ փակուած է Թաւրիզ-Հալէպ ճանապարհը, Հալէպի եւ Դամասկոսի առեւտրականները ռուսական պետութենէն մենաշնորհումներ խնդրած են, մասնաւորաբար մետաքսի տարանցիկ առեւտուրին գծով՝ Ռուսական Կայսրութեան տարածքին³⁰: Աւելի ուշ, 1740ին համայնքը հաշուած է շուրջ 75-80 հայ ընտանիքներ³¹: Մինչ այդ, Ս. Սարգիս Վանքը նորոգուած էր 1632ին, Երուսաղէմի Գրիգոր Է. Գանձակեցի Պարոնտէր Պատրիարքի կողմէ (1613-1645 թթ.)³²: Յետոյ, վերանորոգուած է 1731ին, Երուսաղէմի հայոց Պատրիարք՝ Գրիգոր Զ. Շիրուանցի Շոթայակիրի կողմէ (1715-1749 թթ.)³³: Նշելի է թէ՛ օսմանեան պետութեան կողմէ Պատրիարքութեան պարտադրած հարկերու հարկահաւաքութիւնները կատարուած են Դամասկոսի կուսակալներուն կողմէ (վալիներուն), 1645էն սկսեալ, եւ որոնք

3. Մեկնելով այն հանգամանքէն թէ՛ Ս. Սարգիս վանքը դարձած է օսմանեան Դամասկոսի հայ համայնքին ազգային-եկեղեցական կեանքի կեդրոնը, ըստ Աւետիս Սանճեանի՝ անոր հիմնադրութիւնը վերագրուած է ԺԶ. դարու վերջաւորութեան (*Sanjian, Avedis K., The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion, p. 58*):

³⁰ Աբրահամեան Աշոտ Գ., նշուած աշխ., 2:17: **Թովուզեան Յովհաննէս Խ.**, Սիրիայի եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօճախների Պատմութիւն (1841-1946), էջ 35:

³¹ Աբրահամեան Աշոտ Գ., նշուած աշխ., 2:17: Դամասկահայ Ամենուն Տարեգիրքը, Ա. Տարի, 1958, **Նաշալեան Յրթն. Ս.**, Դամասկոսի Հայ Բնակչութիւնը, էջ 34:

³² Սաւալանեանց, Տիգրան Հ. Թ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, 1:574-575:

³³ Աղաւունի, Մկրտիչ Եպիսկոպոս, նշուած աշխ., էջ 82: Պատմական վանքը վերանորոգուած է 1867ին, Պատրիարք Եսայի Դ. Կարապետեանի (1864-1885 թթ.) օրօք: Նախնական մատուռը անվթար պահպանուած է, եւ կառուցուած է ներկայի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որուն արձանագիր-յիշատակարանը մայր դրան վրայ պահպանուած է: Իսկ պատմական մատուռը հիմնովին վերանորոգուած է 1997ին:

մնայուն երթեւեկ ունեցած են դէպի Երուսաղէմ, փոխադարձաբար հայոց միաբանները յաճախ այցելած են Դամասկոս³⁴:

ԺԹ. դարու առաջին կիսուն, 1831ին Եգիպտոսի Իպրահիմ Փաշան գրաւած է Սուրիան: Անոր շուրջ տասնամեայ տիրապետութեան շրջանին (1831-1840 թթ.), սուրիական վիլայէթները ենթարկուած են վարչական բարեփոխումներու, զարկ տրուած է տնտեսութեան եւ մասնաւորապէս կրթա-լուսաւորական մարզին, երկիրը բացուած է դէպի արեւմտեան ազդեցութիւնները, փոխադարձաբար արեւմտեան քարոզչական առաքելութիւններ ժամանած են, յատկապէս Լիբանան:

Եգիպտական տիրապետութենէն ետք, եւ «Խաթթը Հիւմայուն»-ի հռչակումով (1856 թ.), Թուրքիա եւ անոր արաբական տիրոջները դարձած էին վաճառահանման շուկայ եւ հում նիւթերու աղբիւր՝ եւրոպական արդիւնաբերութեան համար: Առ այդ, Դամասկոսի, Հալէպի, Պէյրութի մէջ հաստատուած են առեւտրական օտար հիմնարկներ, ապահովագրութեան եւ վաճառականական ընկերութիւններ, դրամատուներ: Այսուհանդերձ, Սուրիոյ վիլայէթի ամենէն հայաշատ գաղթօճախը՝ Դամասկոսի հայ համայնքը մեծապէս տուժած էր 1860 թուականի հակաքրիստոնէական հալածանքներէն, որոնք բորբոքած էին Լեռնալիբանանի տիրուցի եւ մարոնիթ համայնքներու միջեւ ծագած միջ-համայնքային ընդհարումներէն: Դամասկոսի հայութիւնը տուած էր հարիւրաւոր զոհեր, հրկիզուած էր նաեւ Ս. Սարգիս հայոց վանքը³⁵, Լեռնալիբանանի արիւնալի դէպքերը դադրած էին ֆրանսական բանակին միջամտութեամբ: Հետաքրքիր է թէ՛ այդ օրերուն, հայեր՝ որոնց շարքին նաեւ Ատիպ Իսհակ եւ ընտանիքը, նախ ապաստանած են Ս. Սարգիս վանքը, եւ յետոյ Ալճերիոյ ազգային հերոս Ապտիլ Քատեր Ալ Ճազայիրիի զօրակէդրոնը, ի շարս այլ քրիստոնէաներու³⁶:

Քանի մը տարիներէ վերջ, 1866ին համայնքը հաշուած է 120 հայ կամ 30 տուն³⁷, իսկ դարավերջին՝ շուրջ 1100 հայեր³⁸: Ի դէպ, 1888ին Դամասկոսէն կատարուած թղթակցութեան մը մէջ և որ խորքին մէջ բողոքագիր մըն էր 1886ին Երուսաղէմի կողմէ Դամասկոսի Առաջնորդ կարգուած նորընծայ աբեղայ՝ Բաղիշեցի Գրիգորիս Վրդ. Պոյաճեանի դէմ և, գաղութին մասին յիշուած է. «Ունի խիստ սակաւաթիւ ժողովուրդ մեծաւ

³⁴ Տէր Յովհաննէսեանց Աստուածատուր Եպս., նշուած աշխ., 2:333-334, 399, 432-433: Անտարակոյս որ օսմանցի կուսակալները ազահութեամբ մօտեցած են այս հարկահաւաքին: Յատկանշական է Թէոդորոս Ա. Պատրիարքին (1725-1755 թթ.) կողմէ՝ այս գծով ներկայացուած գանգատը: Նոյն, 2:91-96:

³⁵ Թովուզեան Յովհաննէս Խ., նշուած աշխ., էջ 50: «Սիւրիահայ Տարեգիրք», Ա. Տարի, 1929, Քէմհաճեան Սուրէն Վրդ., Դամասկոսի Հայոց Ս. Սարգիս Վանքը եւ Հին ու Նոր Գաղութը, էջ 220: Մանրամասնութեանց համար, տե՛ս

– برجاي، سعيد أحمد، الامبراطورية العثمانية، ص 223-247.

³⁶ 121-119:3. توتل اليسوعي، الأب فردينان، وثائق تاريخية عن حلب – دفتر أخوية عزيان الأرمن وما إليه من الفوائد والتعليمات، 218-216:2. شيخو، الأب لويس، تاريخ الآداب العربية (1800-1925).

³⁷ «Սիւրիահայ Տարեգիրք», Ա. Տարի, 1929, Քէմհաճեան Սուրէն Վրդ., Դամասկոսի Հայոց Ս. Սարգիս Վանքը եւ Հին ու Նոր Գաղութը, էջ 221-222:

³⁸ Cuinet, Vital, Syrie, Liban et Palestine, p. 394.

մասամբ արհեստաւոր, ունի նմանապէս մի եկեղեցի եւ մի դպրոց որ ժողովրդեան տրիւք կը մատակարարուին...»³⁹: Մինչ այդ, 1875ին Դամասկոսի մէջ հիմնուած է «Հայկազեան Ընկերութիւն»-ը, ընդգրկած է 150 անդամներ եւ ունեցած է շահակցական նպատակներ: Անոր պայմաններն ու կանոնները հրապարակուած են «Միօն»-ի մէջ⁴⁰: Իրողութիւն մը, որ հաստատած է գաղութին արձանագրած յառաջդիմութիւնը, թէւս անոր յետագայի գործունէութեան մասին աղբիւրներ գրեթէ չկան:

Ի վերջոյ, կարելոր է ընդգծել թէ՛ օսմանեան Սուրիոյ տարածքին, մանաւանդ Պէյրութի, Դամասկոսի, Հալէպի մէջ, ԺԹ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, հայ համայնքի զաւակներէն շատեր տիրացած են պետական-կառավարական բարձրագոյն պաշտօններու, ինչպէս նաեւ դարձած են վարչական, մշակութային, տնտեսական, կրթա-լուսաւորական մարզերու տիրապետող դէմքերէն⁴¹:

³⁹ «Արեւելեան Մամուլ», ԺԸ. Տարի, Թիւ 1, Յունուար 1888, [անստորագիր], «Դամասկոսի Վիճակը», էջ 30:

⁴⁰ «Միօն», Ժ. Տարի, Թիւ 5, 31 Մայիս 1875, [անստորագիր], «Թղթակցութիւն Դամասկոսէն», էջ 115-117:

⁴¹ Այդ անուանի անձնաւորութիւններուն մասին, մանրամասնութեանց համար, տե՛ս **Քելէշեան Միսաք**, Միս Մատեան, Պէյրութ, 1949: **Վարժապետեան Միսակ Յակոբ**, Հայերը Լիբանանի Մէջ, Ա. Հատոր, Պէյրութ, 1951: **Զարդարեան Վահան**, Յիշատակարան. Հայ Երեւելիներու Կենսագրութիւնները (1512-1912), Ա. Հատոր, Կ. Պոլիս, 1910, Բ. Հատոր, Կ. Պոլիս, 1911: **Յովհաննիսեան, Նիկոլայ**, Արաբական Երկրների Պատմութիւն, Բ. Հատոր, Երեւան, 2004: «Հանդէս Ամսօրեայ», ԿԳ. Տարի, Թիւ 1-3, 1949, **Պօղոսեան Եփրեմ**, «Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեան, Կուսակալ եւ Ընդհանուր Կառավարիչ Լիբանանի (1861-1878)», էջ 54-100: *Anderson, Rufues, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol. 2, Boston, 1872.*

– خاطر، لحد، عهد المتصرفين في لبنان (1861-1918)، بيروت، 1967م. حتي، د. فيليب، تاريخ سورية ولبنان فلسطين، ترجمة: د. كمال البازجي، الجزء الثاني، بيروت، 1959م. الحكيم، يوسف، بيروت ولبنان في عهد آل عثمان، بيروت، 1980.